

Ἀπὸ τὴν μίνησιν τῶν Ἰδεῶν

Τ Ζ Ω Ν Σ Τ Ι Ο Υ Α Ρ Τ Μ Ι Λ Λ : ΕΚΑΤΟΝ ΕΤΗ ΑΠΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΤΟΥ

Τοῦ κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Τ. ΜΙΡΚΟΥ

Τὴν 7ην Μαΐου τρ. ἔτους συνεπληρώθησαν ἑκατὸν ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Τζῶν Στιούαρτ Μίλλ, ἑνὸς τῶν μεγαλυτέρων οικονομολόγων τῆς ἱστορίας. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἐπετείου αὐτῆς, τὸ Δελτίον τῆς Crédit Suisse ἐδημοσίευσε τὸ κατωτέρω ἄρθρον τῆς Βερένα Μπάκμαν, καθηγητρίας τοῦ Ἑλβετικοῦ Ἰνστιτούτου Διεθνῶν Ἐρευνῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ζυρίχης, εἰς τὸ ὁποῖον ἐκτίθενται ἐν συντομίᾳ τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῆς ζωῆς του καὶ τὰ κυριώτερα στοιχεῖα τῶν προοδευτικῶν θεωριῶν του.

Ὁ Τζῶν Σ. Μίλλ ἐγεννήθη τὸ 1806 εἰς τὸ Λονδίνον καὶ ἦτο ὁ πρεσβύτερος μεταξὺ 9 τέκνων. Ὁ πατέρας του, Τζαίημς Μίλλ, ἦτο ἄνθρωπος δραστήριος καὶ ἰσχυρᾶς θελήσεως. Πράγματι, κατάρθωσεν ὄχι μόνον νὰ ἀντεπεξέρχεται εἰς τὰς ἀνάγκας μιᾶς τόσον πολυμελοῦς οικογενείας δημοσιεύων ἐργασίας του ἐπὶ οικονομικῶν καὶ πολιτικῶν θεμάτων χωρὶς νὰ ἀποκρύπτῃ τὰς φιλελευθέρως ἀντιλήψεις του, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐργάζεται ἐπὶ δεκαετίαν διὰ τὴν συγγραφὴν μιᾶς εὐρείας ἱστορικῆς μελέτης περὶ τῶν Βρεταννικῶν Ἰνδιῶν καὶ παραλλήλως νὰ ἀσχολῆται ὁ ἴδιος μὲ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν παιδιῶν του.

Ὁ Τζαίημς Μίλλ ὑπέβαλε τὸν πρεσβύτερον υἱὸν του εἰς μίαν αὐστηρὰν πειθαρχίαν βασιζομένην ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος καὶ τοῦ πνεύματός του, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργήσῃ ἓνα παιδί - θαῦμα. Ἀπὸ ἡλικίας τριῶν ἐτῶν ὁ Τζῶν ἤρχισε νὰ μαθαίνῃ ἑλληνικά, ἑπτὰ ἐτῶν ἐδιάβαζε Σωκράτην καὶ Πλάτωνα καὶ μετὰ ἐν ἔτος ἤρχισε τὰ λατινικά, ἐνῶ τὰ βράδυα του τὰ εἶχεν ἀφιερῶσει εἰς τὴν μελέτην τῶν μαθηματικῶν. Ἀντὶ φυσικῆς ἀγωγῆς, ἔκαμε κάθε πρωτὶ μὲ τὸν πατέρα του περιπάτους κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων τοῦ διηγεῖτο ὅσα τὸ προηγούμενον βράδυ εἶχε μάθει. 12 ἐτῶν ἐμυήθη εἰς τὴν λογικὴν καὶ 13 ἐτῶν εἰς τὴν πολιτικὴν οικονομίαν. Εἰς ἡλικίαν 16 ἐτῶν διεκρίθη μὲ τὴν δημοσίευσιν ἑνὸς ἄρθρου εἰς τὸ ὁποῖον ὑπεστήριξε τὰς ἀπόψεις τοῦ πατρός του ἐναντίον μιᾶς ἐπιθέσεως τοῦ συνταγματάρχου Τόρρενς. Εἰς τὴν «Αὐτοβιογραφίαν» του, ὁ Τζῶν Σ. Μίλλ σχολιάζει λεπτομερῶς τὴν ἐκπαίδευσιν ποῦ τοῦ εἶχεν ἐπιβάλει ὁ πατήρ του καὶ τὴν φέρει ὡς παράδειγμα ἐπιτυχοῦς μεθόδου ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὰς παραδοσιακὰς τοιαύτας ποῦ ἀποτελοῦν σπατάλην χρόνου. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀπὸ πολλῶν νεαρῶν ἡλικίας διέθετε μίαν μάθησιν καὶ μίαν

διανοητικότητα πολύ ανωτέρας εκείνων τῶν συγχρόνων. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῆ ὅτι εἰς ἡλικίαν 20 ἐτῶν ὑπέστη μίαν κατάπτωσιν ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀνέλαβε βραδέως.

Ὁ Τζὼν Σ. Μίλλ, ἐνῶ ἦτο πολὺ νέος ἐτέλει, ὡς ἦτο φυσικόν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ πατρός του. Οὗτος, συνδεθείς μετὸν Ἱερεμίαν Μπένθαμ, ἔγινε θερμὸς ὑποστηρικτὴς τῆς ὠφελιμιστικῆς φιλοσοφίας του καὶ ὁ πνευματικὸς ἀρχηγὸς μιᾶς μικρᾶς ομάδος ὁπαδῶν, οἱ ὅποιοι ὑπὸ τὸ ἔμβλημα τοῦ «φιλοσοφικοῦ ριζοσπαστισμοῦ» εἶχον ὡς σκοπὸν τὴν μεγαλυτέραν εὐτυχίαν εἰς τὸν μεγαλύτερον ἀριθμὸν ἀνθρώπων μετὴν βοήθειαν ἐνὸς προγράμματος πολιτικῶν μεταρρυθμίσεων, τὰ σπουδαιότερα σημεῖα τοῦ ὁποίου ἦσαν ἡ δημοσία ἐκπαίδευσις, ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου, τὸ καθολικὸν δικαίωμα ψήφου καὶ ἡ μὴ ἐπέμβασις τῆς πολιτείας εἰς τὴν οἰκονομίαν. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ οἰκονομικὸν σχέδιον, αἱ ἀντιλήψεις τῆς ομάδος συνέπιπτον μετὰ ἐκείνας τοῦ μεγάλου Ἀγγλοῦ θεωρητικοῦ τῆς ἐποχῆς Δαυὶδ Ρικάρντο, μετὸν ὁποῖον ὁ Τζαίημς Μίλλ συνεδέετο διὰ φιλίας καὶ τοῦ ὁποίου τὴν θεωρίαν εἶχεν ὡς πρότυπον.

Σ τ α δ ι ο δ ρ ο μ ί α. Μετὰ τὸ 1823 καὶ ἐπὶ 35 ἔτη ὁ Τζὼν Σ. Μίλλ ὑπῆρξεν ὑπάλληλος τῆς ἐταιρείας Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν. Ὁ Μίλλ ἀνῆλθεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὴν ὑπαλληλικὴν κλίμακα καὶ ἔγινε δεύτερος τῆ τάξει Διευθυντής. Μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς ἐταιρείας αὐτῆς ἠρνήθη νὰ ἀναλάβῃ ἄλλην ἐργασίαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Στέμματος καὶ ἠρκέσθη εἰς μίαν σύνταξιν.

Ὁ Μίλλ ἠσθάνετο εὐχαριστημένος ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴν του δραστηριότητα, διότι τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐπιτύχῃ μίαν ἰσορροπίαν μεταξὺ πλήξεως καὶ κοπώσεως. Ὅπως εἶχε συνηθίσει ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας, ἀφιέρωνε τὰς ἐκτὸς τῆς ἐργασίας ὥρας του εἰς τὴν μελέτην. Ἐνῶ προσεπάθει νὰ συμπληρώσῃ τὴν μόρφωσίν του, ἐπεδίεδετο συγχρόνως εἰς ἓνα συνεχῆ ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς ιδέας τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἠσχολεῖτο μετὴν ἔκδοσιν ἐπιθεωρήσεων καὶ ἔγραφε ὁ ἴδιος ἀναρίθμητα ἄρθρα ἐπὶ θεμάτων οἰκονομικῶν, πολιτικῶν καὶ κοινωνικοφιλοσοφικῶν. Ὅταν, τελικῶς, ἐξέλιπε πᾶσα ἐλπίς δημιουργίας ἐνὸς κόμματος ποῦ θὰ εἶχε λαϊκὴν ἀπήχησιν, ἐγκατέλειπε τὸ 1840 αὐτὴν τὴν δραστηριότητα καὶ ἐπεδόθη περισσότερο εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν του ἔργον. Μετὰ τινα ἔτη εἶδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὰ δύο κύρια ἔργα του : τὸ 1843, τὸ «Σύστημα Λογικῆς» εἰς δύο τόμους, καὶ τὸ 1848 αἱ «Ἀρχαὶ Πολιτικῆς Οἰκονομίας», ἔργον ἐξ ἴσου ὀγκῶδες. Τὰ ἔργα ταῦτα μαρτυροῦν ὅτι ὁ Μίλλ διέθετε ἀπεράντους γνώσεις. Χάρις εἰς τὴν σαφῆ καὶ συστηματικὴν σύνταξίν των, ἔγιναν δεκτὰ ἀπὸ ἓνα εὐρὺ κύκλον ἀναγνωστῶν καὶ τὸν καθιέρωσαν ὡς ἓνα τῶν μεγάλων πνευμάτων τοῦ αἰῶνος του. Μεταξὺ τῶν μεταγενεστέρων δημοσιευμάτων τοῦ Μίλλ, θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν τὴν ἀνάλυσιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ σερ Γουίλλιαμ Χάμιλτον, ὡς καὶ τὰς πραγματείας του ἐπὶ τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς κυβερνήσεως, τοῦ ὠφελιμισμοῦ, τοῦ Αὐγούστου Κόντ καὶ τοῦ θετικισμοῦ καὶ τέλος μίαν σύντομον μελέτην ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς γυναικός, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκθέτει τοὺς λόγους ποῦ τὸν ὤθησαν νὰ ἀγωνίζεταί ὑπὲρ τῆς ἰσότητος τῶν δικαιωμάτων ἀνδρὸς καὶ γυναικός.

Δὲν εἶναι περιέργον ὅτι ἡ ἔντονος αὐτῆ δραστηριότης ὑπέσκαψε τὴν ὑγείαν του. Νευρικὰ διαταραχαὶ ἀρχικῶς καὶ ἡ φυματίωσις βραδύτερον τὸν ὑπεχρέωσαν

εις μακράς περιόδους αναπαύσεως τῶν ὁποίων ἐπωφελήθη διὰ τὰ κάμη μεγάλα ταξίδια εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Εὐρώπην.

Ἡ βιογραφία τοῦ Τζῶν Σ. Μίλλ θὰ ἦτο ἐλλιπὴς ἐὰν δὲν ἀνεφέραμεν τὴν γυναῖκα τὴν φιλίαν τῆς ὁποίας ἐθεώρει ὡς τὸ πολυτιμότερον ἀγαθὸν τῆς ζωῆς του. Κατὰ τὸν ἴδιον, τὸν ἐβοήθησε σημαντικῶς εἰς τὸ συγγραφικόν του ἔργον χάρις εἰς τὴν εὐρύτητα τοῦ πνεύματός της καὶ τὴν κριτικὴν ἐξέτασιν τῶν ἔργων του. Ὅταν ἔκαμε τὴν γνωριμίαν τῆς Ἀριέτας Ταίηλορ, τὸ 1830, ἦτο ἡ νεαρὰ σύζυγος ἑνὸς Λονδρέζου ἐπιχειρηματίου καὶ μητέρα δύο τέκνων. Φαίνεται ὅτι ἐδοκίμασαν ἀμοιβαῖα αἰσθήματα στοργῆς ἀπὸ τῆς πρώτης συναντήσεώς των, κατάρθωσαν ὁμῶς τὰ ἀφοσιωθῶν πλατωνικῶς ὁ ἕνας εἰς τὸν ἄλλον. Τὸ 1851, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της, ἡ Ἀριέτα Ταίηλορ ἔγινε σύζυγος τοῦ Μίλλ. Ἡ ἔνωσις αὐτῆ ἀφοῦ ἐδοκίμασθη ἀπὸ τὰς ἀσθενείας, διήρκεσεν ὀλίγα μόνον ἔτη. Προσβληθεῖσα καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴν φυματίωσιν, ἀπέθανε τὸ 1858 κατὰ τὴν διάρκειαν ἑνὸς ταξιδίου εἰς κάποιον μέρος τῆς Μεσογείου. Ὁ Μίλλ ἐν συνεχείᾳ ἔζησε ἀπομονωμένος τὸν πιὸ πολὺ καιρὸ εἰς τὸ Ἄβινιόν, ὅπου διὰ τελευταίαν φορὰν διέμενε μετὰ τὴν γυναῖκα του, ἐπιδιδόμενος εἰς ἐπιστημονικὰς ἐργασίας. Ἡ ἡρεμος αὐτῆ ζωὴ διεκόπη μόνον μετὰ τὴν ἐκλογὴν του εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Κοινοτήτων, τῆς ὁποίας διέτελεσε μέλος ἐπὶ τρία ἔτη.

Αἱ θεωρίαι του ὡς οἰκονομολόγου. Ἡ ἰσχύουσα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐπιστήμης πρακτικὴ, συνισταμένη εἰς τὴν κρίσιν τῶν συγγραφέων καὶ τῶν ἔργων των μετὰ βάσιν τὴν πρωτοτυπίαν τῶν ἀντιλήψεων των ἢ τῶν ἐφαρμοζομένων μεθόδων, δὲν ἀποδίδει τὴν ὀφειλομένην ἀναγνώρισιν εἰς τὸν Τζῶν Σ. Μίλλ. Ὁ ἴδιος οὐδέποτε ἰσχυρίσθη ὅτι τὰ δύο κυριώτερα ἔργα του διακρίνονται διὰ τὴν πρωτοτυπίαν των, ἂν καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ τοῦ καταλογίσῃ κανεὶς ἐν προκειμένῳ ὑπερβολικὴν μετριοφροσύνην. Ἡ ἐκδηλος φροντίς του συνίστατο μᾶλλον εἰς τὴν σταχυολόγησιν τῶν γνώσεων ποῦ κατεῖχε, εἰς τὴν ταξινόμησιν των καὶ εἰς τὴν διάλυσιν τῶν ὑφισταμένων συγχύσεων.

Μετὰ τὰς μεγάλας προόδους της κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος, ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἦτο πλέον ὄριμος διὰ μίαν τοιαύτην σύνθεσιν. Ἡ καθολικὴ ὁμοφωνία ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἀρχάς, τὰς μεθόδους καὶ τὰ ἀποτελέσματα, ὡς καὶ ἡ συνοχὴ τῆς θεωρίας ἔγιναν ἀφορμὴ νὰ ἀποδοθῇ εἰς τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν «κλασσικῶν». Οὕτως, ἡ κλασσικὴ θεωρία εὔρεν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Μίλλ τὴν ὀριστικὴν της ἔκφρασιν, καὶ ἐχρησίμευσεν ὡς ἐγχειρίδιον εἰς πολυαριθμούς γενεὰς σπουδαστῶν πολλῶν χωρῶν. Ὁ Μίλλ εἶχεν ὅλα τὰ προσόντα διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ τέρμα τῆς προσπαθείας αὐτῆς, ἂν καὶ ὑπέπεσεν εἰς ὀρισμένας ἀνακριβείας λόγῳ τῆς σπουδῆς μετὰ τὴν ὁποίαν ἐιργάζετο. Συνεδύαζε τὴν ὀξυδέρκειαν μετὰ τὴν πνευματικὴν ἐντιμότητα. Ὁρμώμενος ἀπὸ τὸ πάθος διὰ τὴν ἀλήθειαν, ὑπέβαλλε τὰς γενομένας ἀποδεκτὰς θεωρίας εἰς τὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν των.

Ὁ Μίλλ δὲν εἶχε συνειδητοποιήσει μέχρι ποίου σημείου εἶχε ξεπεράσει τὰς θεωρίας τῶν προκατόχων του. Ἡ ἄποψις του διὰ τὴν ζήτησιν στηρίζεται εἰς ἕνα κανόνα ἰσορροπίας συμφώνως πρὸς τὸν ὁποῖον ἡ τιμὴ σταθεροποιεῖται εἰς ἕνα τοιοῦτον ἐπίπεδον ὥστε αἱ προσφερόμεναι καὶ ζητούμεναι ποσότητες νὰ εἶναι

ἴσαι. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἡ θεωρία τοῦ ἀπετέλει πρόοδον ἐν σχέσει πρὸς ἐκείνην τῆς ἀξίας ἀνταλλαγῆς τῶν κλασσικῶν, στηριζομένων μονοπλεύρως εἰς τὸ κόστος τῆς παραγωγῆς. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ διεθνὲς ἐμπόριον, ὁ Μίλλ ἔχει γενικεύσει τὸ δόγμα τοῦ συγκριτικοῦ κόστους πού ἀνεπτύχθη ὑπὸ τοῦ Ρικάρντο, προσθέσας εἰς αὐτὸ τὴν θεωρίαν τῆς ἀμοιβαίας ζητήσεως, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι καθορίζει ἐπακριβῶς τοὺς ὅρους τῆς ἀνταλλαγῆς.

Τέλος, ἀποδεχόμενος ἐν τινι μέτρῳ τὴν κριτικὴν κατὰ τοῦ νόμου περὶ τοῦ ἀποθέματος τῶν ἡμερομισθίων, ἐκλόνισεν ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ στηρίγματα τῶν κλασσικῶν θεωριῶν. Ὁ Μίλλ ἐνδιεφέρετο περισσότερο διὰ τὴν ἐνσωμάτωσιν τῶν νόμων τῆς οἰκονομίας εἰς τὸ εὐρύτερον σύνολον τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας παρὰ διὰ τὴν πρόοδον τῆς καθαρᾶς θεωρίας.

Ὁ Μίλλ ἐπεχείρησε νὰ ἐφαρμόσῃ τοὺς νόμους τῆς στατικῆς ἀναλύσεως εἰς μίαν ἀναπτυσσομένην οἰκονομίαν διὰ νὰ διατυπώσῃ μίαν θεωρίαν περὶ τῆς μελλούσης οἰκονομικῆς ἐξελιξέως. Ὅπως οἱ περισσότεροι τῶν κλασσικῶν, ἐπίστευεν εἰς τὴν πτωτικὴν τάσιν τῶν κερδῶν συνεπεία τῆς συσσωρεύσεως κεφαλαίου, τάσιν ἡ ὁποία δύναται προσωρινῶς νὰ ἐπιβραδυνθῇ καὶ ὄχι νὰ σταματήσῃ διὰ τῆς τεχνικῆς προόδου καὶ τῶν ἐξαγωγῶν κεφαλαίων. Ὅταν τὸ ὕψος τῶν κερδῶν φθάσῃ εἰς ἓνα ἐλάχιστον ὅριον, ὁ διὰ τῆς ἀποταμιεύσεως σχηματισμὸς κεφαλαίων σταματᾷ : Φθάνομεν τοιοῦτοτρόπως εἰς μίαν κατάστασιν στασιμότητος, δηλαδὴ τὸ ἐθνικὸν προῖόν διατηρεῖται ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον. Ἡ φρόνησις ἐν προκειμένῳ ἐπιβάλλει ὅπως ὁ πληθυσμὸς παύσῃ πλέον αὐξανόμενος. Ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι πιστεύεται γενικῶς, ὁ Μίλλ δὲν ἐθεώρει ὡς κακὸν αὐτὴν τὴν στατικὴν κατάστασιν. Δὲν ἐξετίμα τὴν αὐξήσιν τοῦ πλούτου καθ' ἑαυτὴν καὶ ἡ ἰδέα ἐνός πυκνοκατοκημένου κόσμου εἰς τὸν ὅποιον ἡ ὠραιότης τῆς φύσεως θὰ ἐθυσιάζετο χάριν τοῦ ἀγῶνος ὑπάρξεως καὶ ὅπου δὲν θὰ ἠδύνατο πλέον κανεῖς νὰ ζήσῃ μόνος εἰς τὴν φύσιν, τοῦ ἐπροξένει φρίκην. «Ἐάν ἡ γῆ ἐπρόκειτο νὰ στερηθῇ ὅλων τῶν στοιχείων τῆς πού προκαλοῦν εἰς τὸν ἄνθρωπον εὐχαρίστησιν διὰ τῆς θυσίας των χάριν μιᾶς ἄνευ περιορισμῶν αὐξήσεως τοῦ πλούτου καὶ τοῦτο μὲ μοναδικὸν σκοπὸν τὴν διατήρησιν ἐν ζωῇ ἐνός πολυαριθμοτέρου, ἀλλ' ὄχι καλυτέρου ἢ εὐτυχεστέρου πληθυσμοῦ, θὰ ηὐχόμεν εἰλικρινῶς ὅπως οἱ μεταγενέστεροι ἀποδεχθοῦν μίαν στάσιμον κατάστασιν πρὶν ὑποχρεωθῶν εἰς τοῦτο ἀπὸ τὴν δύναμιν τῶν πραγμάτων».

Σχετικῶς μὲ τὴν θέσιν τοῦ Τζῶν Σ. Μίλλ ἐναντι τῆς θρησκείας θὰ πρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι ὁ πατὴρ τοῦ ἀπέφυγε συστηματικῶς τὴν θρησκευτικὴν διαπαιδαγώγησιν καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ υἱοῦ του. Δὲν εἶναι συνεπῶς παράδοξον ὅτι ὁ Μίλλ ἔγινεν ὁ διαπρύσιος κήρυξ τῆς θετικῆς φιλοσοφίας καὶ ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐκπρόσωπος αὐτῆς. Ὁ Γλάδστων τὸν ὀνομάζει «ἅγιον τοῦ ὀρθολογισμοῦ», ἐνῶ ὁ Καρλάυλ μᾶλλον τὸν εἰρωνεύεται ἀποκαλῶν αὐτὸν «νοησιαρχικὸν φανατικόν». Ἄλλ' ὁ Μίλλ δὲν ἔμεινε μέχρι τέλους πιστὸς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ θετικισμοῦ. Ἐν ἔτος μετὰ τὸν θάνατόν του, εἶδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τρεῖς πραγματεῖαι του ὑπὸ τοὺς χαρακτηριστικὸς τίτλους : «Φύσις», «Ὁφελιμότης τῆς θρησκείας» καὶ «Θεῖσμος». Εἰς τὴν δευτέραν ἐξ αὐτῶν ὁ Μίλλ, πρὸς μεγάλην ἐκπληξιν τῶν ὁπαδῶν του, ὑποστηρίζει, ἐναντίον τῆς ἐκπεφρασμένης αὐτοῦ γνώμης περὶ τοῦ

ἀχρήστου τῆς θρησκείας, τὴν μεγάλην ἐξ αὐτῆς ὠφέλειαν διὰ τὸν ἠθικὸν καὶ κοινωνικὸν βίον, χωρὶς καὶ νὰ εἰσέρχεται εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἀληθείας αὐτῆς.

Ἐν τῇ ἠθικῇ, ὁ Τζὼν Σ. Μίλλ ταυτίζει τὸ γενικὸν ἀγαθὸν πρὸς τὸ ἀτομικὸν τοιοῦτον καὶ εἶναι, ὡς προανεφέρθη, ὁ σημαντικώτερος ἐκπρόσωπος τοῦ ὠφελιμισμοῦ, διατυπώσας τὰς σχετικὰς ἀπόψεις εἰς τὸ ἔργον του ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁ ὠφελιμισμός».

Σημαντικὴ ἐξ ἄλλου εἶναι ἡ συμβολὴ του εἰς τὴν λογικὴν, τὴν ὁποίαν ἀπὸ ἐπιστήμην τοπικῶν συμπερασμάτων προσεπάθησε νὰ καταστήσῃ ἐπιστήμην τῆς ἀληθείας. Ἐστήριξε τὴν ἐπαγωγὴν ἐπὶ τῆς παγκοσμίου ὄντοτος στηριζομένης εἰς τὴν σειρὰν τῆς διαδοχῆς τῶν φαινομένων. Εἰς ἓν ἐκ τῶν κυριωτέρων ἔργων του, τὸ «Σύστημα ἐπαγωγικῆς καὶ ἀπαγωγικῆς λογικῆς», ὁ ἐν λόγῳ φιλόσοφος διδάσκει τὸν ἄκρον ἐμπειρισμὸν καὶ καταπολεμεῖ μὲ ὀξύτητα πᾶσαν ἐκ τῶν προτέρων φιλοσοφίαν καὶ πᾶσαν μεταφυσικὴν. Ὁ Μίλλ ἐπιχειρεῖ νὰ μεταφέρῃ τὴν μέθοδον τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν κοινωνιολογίαν τελῶν ἐν προκειμένῳ, ὡς ἐλέχθη, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἰδρυτοῦ τοῦ θετικισμοῦ ἐν Γαλλίᾳ Α. Κόντ, τοῦ ὁποίου τὰ ἔργα ἐμελέτησε καὶ μετὰ τοῦ ὁποίου διετήρει ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἀλληλογραφίαν.

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ οἰκονομικὸν καὶ κοινωνικὸν σύστημα, ὁ Μίλλ, ὁ ὁποῖος ἐν τῇ ὁρμῇ του ὡς νεαρὸς μεταρρυθμιστῆς συνεμερίζετο τὰς ἀπόψεις τῶν φιλελευθέρων, ἐξεδήλωνε, ἰδίως ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν ἐκείνης ποῦ ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ σύζυγός του, καὶ μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἐβελτίωνε τὴν τύχην τῶν ἐργατικῶν τάξεων μιᾶν ἔντονον προτίμησιν πρὸς τὸν ἐξελικτικὸν σοσιαλισμὸν. Ἐδειξε ἐνθουσιασμὸν διὰ τὰ ἔργα τῶν πρώτων σοσιαλιστῶν, παρ' ὅλον ὅτι ἀντελήφθη τὸν οὐτοπιστικὸν χαρακτήρα μερικῶν ἐξ αὐτῶν. Ὁ Μίλλ ἔθετε ὑπεράνω ὅλων τὴν ἀρπιστικὸν χαρακτήρα μερικῶν ἐξ αὐτῶν. Ὁ Μίλλ εὐθύνει καὶ εἰς τὸν οἰκονομικὸν χῆν τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀτομικῆς εὐθύνης καὶ εἰς τὸν οἰκονομικὸν τομέα, ὡς καὶ τὰ πλεονεκτήματα τοῦ ἐλευθέρου ἀνταγωνισμοῦ ἔναντι πάσης μορφῆς μονοπωλίου. Μία σχεδιασμένη κρατικὴ οἰκονομία ἤρχετο εἰς πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἰδεώδη του. Ἀπέβλεπε νὰ καταστήσῃ περισσότερον δικαίαν τὴν κατανομήν τῶν εἰσοδημάτων, ἢ ὁποία ἐξηρτᾶτο ἀπὸ θεσμοὺς ποῦ ἦσαν ἔργον τῶν ἀνθρώπων, διὰ τῆς τροποποιήσεως τούτων, ὅπως οἱ θεσμοὶ τῆς κληρονομίας καὶ τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας. Ἐθεώρει ἐπίσης ὡς δυνατὴν λύσιν τοὺς συνεταιρισμοὺς παραγωγῆς τῶν ἐργατῶν. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὸν Μίλλ, οἱ ἄνθρωποι εἶχον καθήκον νὰ ἐνδιαφέρονται περισσότερον διὰ τὸ γενικὸν συμφέρον, παρὰ διὰ τὴν προσωπικὴν τῶν εὐμάρειαν, ἐξέλιξις ἢ ὁποία ἐφαίνετο ἀπολύτως δυνατὴ εἰς ἓνα προοδευτικὸν ὅπως ὁ Τζὼν Στιούαρτ Μίλλ.